

३६. व्यवस्थापन शास्त्रात अर्थशास्त्र आणि ऑपरेशन रिसर्च (OR) यांचे योगदान (36.

Contribution of Economics and Operation Research to Management Discipline)

व्यवस्थापन या शास्त्राच्या घडणीत दोन विषयांचे विशेष योगदान राहिले आहे — एक म्हणजे **अर्थशास्त्र** (सूक्ष्म आणि स्थूल दोन्ही, विशेषतः स्थूल) आणि दुसरा म्हणजे **ऑपरेशन रिसर्च (OR)**.

अर्थशास्त्रज्ञ अनेकदा *ceteris paribus* या संकल्पनेच्या नावाखाली अनेक (बहुधा अवास्तव) गृहीतके धरतात. पण नंतर ही गृहीतके खरी ठरली का, आणि जर नाही तर अपेक्षित परिणाम मिळवण्यासाठी कोणती सुधारात्मक पावले उचलली पाहिजेत, याकडे ते सहसा मागे वळून पाहत नाहीत. ज्या वेळी ही गृहीतके खोटी ठरतात किंवा फार उशिरा परिणाम देतात (तेही तेव्हाच, जेव्हा नुकसान झालेले जाणवते), तेव्हा ते आणखी काही नवीन गृहीतके मांडतात. अशा रीतीने असंख्य अवास्तव गृहीतके एकमेकांच्या मागोमाग मांडली जातात, ज्यामुळे इनपुट-आउटपुट संबंधांचा एक ‘ब्लॉक बॉक्स’ तयार होतो — आणि त्यामुळे संस्थेचा वा अर्थव्यवस्थेचा दिशाच बदलतो.

डॉ. मनमोहन सिंग यांनी एकदा गृहीतक मांडले की कोळशाच्या खाणींचे ब्लॉक्स वाटप केल्याने वीज निर्मिती होईल आणि त्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्था पुढे जाईल. पण त्यांनी हे विसरले की कोळसा काढावा लागतो आणि तो वाहून न्यावाही लागतो. भारतीय उद्योगपतींच्या वर्तन आणि कार्यक्षमतेबद्दल त्यांनी चुकीची गृहीतके धरली आणि त्याची मोठी किंमत चुकवली. जर वाटपानंतर त्यांनी नियमित तपासणी केली असती की कोळसा प्रत्यक्षात उत्खनन होत आहे का, तर त्यांनी इतक्या वर्षे वाटप सुरू ठेवले नसते.

आशा आहे की पंतप्रधान मोदी असेच गृहीतक धरत नाहीत, जरी आत्तापर्यंत त्याविरुद्ध पुरावे नाहीत. पण हे लक्षात घेण्याजोगे आहे की अतिशय व्यस्त असल्याने मोदीजींना कदाचित हेही जाणवले नाही की माध्यमांनी त्यांच्या नावातही दोनदा बदल केले — नरेंद्र मोदी ते ‘NaMo’ आणि मग ‘P. M. Modi’. अन्यथा त्यांनी यावर काही सुधारात्मक पावले उचलली असती. भारताच्या स्वातंत्र्योत्तर आर्थिक इतिहासात अशा असंख्य अवास्तव गृहीतकांनी भारताला आजही “विकसनशील” देशाच्या टप्प्यावर ठेवले आहे — १९५० पासूनच “उड्डाणासाठी तयार” स्थितीत.

दुसरा विषय म्हणजे **ऑपरेशन रिसर्च (OR)** — हा संसाधनांचा सर्वोत्तम वापर करून उद्दिष्ट साध्य करण्याचा शास्त्रशुद्ध दृष्टिकोन आहे. पण OR तज्ज्ञही अनेकदा मर्यादांच्या सापळ्यात अडकतात, जणू त्या मर्यादा अपरिवर्तनीय आहेत.

पण कोणी सांगितलं की मर्यादा अपरिवर्तनीय असतात? त्या व्यवस्थापित करता येत नाहीत का? उदाहरणार्थ, एका पारंपरिक ‘transportation problem’ मध्ये ट्रकांची संख्या वाढवता येत नाही का? नवीन मार्ग विकसित करता येत नाहीत का? काही कठीण दिसणाऱ्या मर्यादा थोड्या सर्जनशील विचाराने बदलता येत नाहीत का? जो सर्जनशील समस्या सोडवण्यावर विश्वास ठेवतो, तो मर्यादांच्या मूळ गृहितकांनाही बदलू शकतो. पण वर्तनशास्त्राच्या तंत्रांबद्दलची जागरूकता नसल्यामुळे OR तज्ज्ञ व्यवस्थापकांना आणि धोरणकर्त्यांना “या परिस्थितीतला सर्वोत्तम उपाय” म्हणून चकित करतात — आणि त्यावर सर्वजण समाधानी होतात.

या दोन्ही विषयांमध्ये एक मोठा दोष समान आहे — **वर्तनशास्त्रातील साधनांची व तंत्रांची जाणीव नसणे**. अर्थशास्त्रज्ञ आणि OR तज्ज्ञांसाठी वर्तनशास्त्र म्हणजे जणू वर्ज्य विषय आहे. उलट वर्तनशास्त्रज्ञही त्यांच्या स्वतःच्या जगात राहतात; त्यांच्या दृष्टीने अर्थशास्त्र आणि OR हे जणू “अस्पृश्य” विषय आहेत.

या परस्पर तुटलेल्या दृष्टिकोनामुळे व्यवस्थापन शास्त्रात अतिविशेषीकरण वाढले आहे — आणि त्यामुळे संस्थांना एकात्मिक, सर्वकष दृष्टिकोनातून त्यांच्या उपलब्ध संसाधनांचा सर्वोत्तम वापर करून प्रगती साधता येत नाही. अनेकदा ही संसाधने न समजल्याने आणि न ओळखल्यानेच ती कमी वापरली जातात किंवा वाया जातात.